

לשאלת שחרורם של אמוראי בכל מתשלום מסים ומכס •

מאת משה בר

בין הפרויביליגיה של אמוראי בכל, בתחום הכלכלה, מונים החוקרים את השחרור מתשלום מס כרנא (= מס הגולגולה)¹ ומכס. לראשונה תבעה דעה זו על ידי Weinberg² וממנו היא נחשבה על ידי חוקרים אחרים ג' כלא שנוכחה כראוי מידת אחיזתה במקורות לחלו ייבדקו המקורות בתלמוד הבבלי, הן אלה שהיו לעיניהם של החוקרים והן אלה שנושלו מהם, ויתברר שאין לדעה זו סימוכין. להיטח, ישנו ראיה, מהן מפורשות וחד-משמעיות ומהן שחזו מפורשות, שאמוראי בכל שלטו כרנא, למצער במחצית השנייה של המאה השלישית זממחצת החורף של המאה הרביעית, ואילו שאלת שחרורם של התכמים מן המכס היא הרכה יותר פורמלמאטית מכפי שארעמדה עד כה על ידי החוקרים שדנו בשאלה זו. מבהינה עניינית ומתודית כאחת יש להפריך בהיין בין שאלת השחרור מן המסים לבין שאלת השחרור מן המכס, ותחילה אודן בשאלת המסים.

א. דרכי הגבייה של המסים בפרס הסאסאני

הבא לחקור בשאלת השעמנדו לפנינו צריך תחילה לנבדק אילו מוסדות היו ממונים על גביית המסים במלכות פרס בתקופת שלטונם של בני סאסאן וכאילו דרכים היו נהגים לגבות את המסים, שכן שאלת שחרורם, או אי-שחרורם, של התכמים ממונים שונים תלויה בשני הגורמים הנזכרים, וכיחך דיוקן: ראשית, במוסדות שהיו ממונים על הגבייה ועל נכונותם, או אי-נכונותם, להעניק לקבוצת שונות של האוכלוסיה שחרור מן המסים, ושנית, בדרכי הגבייה—אם הוטל המס על כלל העדה היהודית לשוניה השונים ברמת קיצבה

• מאמר זה הוא פרק מתוך חיבורו על אמוראי בכל שנוכת בשנים השכ"א—השכ"ב, לשם קבלת תואר דוקטור באוניברסיטה העברית, בהגותם של מורי הפרופסורים א. א. אורנר וי. כץ, ונאות אני מביע להם את תודתי.

1. לאחריה הטילו כמה מן החוקרים האיראניסטים ספק אם אמנם כרנא הוא הכניף למס הגולגולה, ראה למשל, במאמרו של Widengren של The Status of the Jews in the Sassanian Empire, שגורס ב-*Iranica Antiqua* לייצן, כרך א', (1961), עמ' 153. במאמרו זה אני משתמש בכינוי כרנא למס גולגולה.

2. במקורו המקיף והנודע בשם tal.-Ortsgemeinden in der mudischen Zeit שגורס ב-*MGWJ* כרך מא (1897) עמ' 685.

3. איצין רק שמת אחרים מהם, שונק, במאמרו II Sabur Die Juden in Babylonien (200—550) שגורס ב-*MGWJ* כרך מ"ט (1905), והגיל בספרו *The Agricultural Life of the Jews in Baby-*

כרך א', עמ' 80. כרך ב', עמ' 12. ניומן בספרו *The Agricultural Life of the Jews in Baby-* כרך א', עמ' 171, 181. קרויס, בספרו פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 272.

ואי שייך בכרונא דהכא לא מצי מעכב... משמע שהקריטריון שלפני נקבע שאדם מסויים הוא בן "העיר" הוא בהתאם למקום בו היה משלם מס הכרונא. דברים אלה נאמרו בסוף המתחיה הראשונה של המאה הרביעית, ואין כל יסוד סביר להניח שמבצאה זו היתה שונה במרוצת המאה השלישית או החמישית.

שני המקורות הנוכחים, שהאחד (ביבמות) קודם בזמן, לערך בדור אחד או קצת יותר, למקור השני (בבבא בתרא), מעידים שאמוראי בכל היו משלמים מס כרונא בניגוד לעשרה הרווחת שטענת שהם השתחררו מעול זה. והם מאשרים את ספקנותם של החוקרים שסמ זה היו גורכים במסגרת עירונית-יישובית. אלא ששוררין לא נזכרה השאלה אם הנבייה נעשה באמצעות המקדיים של השלטונות המרכזיים או באמצעות המקדיים של מסדרה ההנהלה הישובית. אם לזרז על יסוד המקורות בהלכות הנכלי נתקבל ההמנחה הבאה: ספקי משלתי, לא יהרגי, ערך מעין "cessus" הנבייה הוסלה לעתים גם על ספקי יהודי. על כך אנו שומעים מן המקרה הבא: "...אבה דרבי יודא עבד גביחא תלמיט שניר כי היה אתי ריש נהרא למתא כי היה חיי רבנו אמר לנו לך עמי כמ בחדרד וטנר דלחיד בעדד חכי כמעט רגע עד יעבור זמם (שעיה כו, כ) * היה חיי אינשי דמתא אמר ריש נהרא אתא הארזאגא נכסי אבא לטום ברא וברא לטום אבא * ושינובו כולל עלמא כי אתי אמר ליה (= לריש נהרא) ממאן ניבצי (בדקדוקי סופרים: איבצי)ויני.

מקור זה הוא מובחני במקצת. הוא מוכח במרא כדי לארשע דעתו של רבי יהודה שהוא דעת יודי, שאמר 'סחם גבאי כשור' (= לעזות) בניגוד לדעתם של הבריי שקבעו שגבאי הוא פטל לעזות * ואף זאת: הנמרא משיעשה צדקונו היתהה של אבה דר' יודא * * * אולם ברור הוא שהוא אינו הסיסום הנומראסיכי של הנבאי, הוא היה יוצא מן הכלל ולמעשה היחדי שעליו מסופר שלא נטל יותר כסף ממה 'דיקיי להר' (= ממה שנקבע על

9. מן הראוי לציין שבארץ-ישראל השתמש הנגא ר' אלעזר בן פרסא במסוק זה במסמכתו דעתו לזו המתוארת במקורות של אבה דר' יודא. הנומראגא פשיטא פסעי, א. (מהדורת בוכר, עמ' 161, וס' 1) מסופר: 'מעשה שבאו נחביים רעים מן המלכות לגודלי ציפורי, באו ושאלו את ר' אלעזר בן פרסא, אמר לו נחביים רעים באו לנו מן המלכות מה אתה אומר נבחי? והיה מתחידא לומר להם ברחו בשבת, אמר להם ולי אום שואלים? לכו ושאלו את יעקב ואת משה ואת דוד. יעקב נחייב ויברח יעקב (חושע יב, יג) במשה נחייב ויברח משה מפני פורעה (שמות ב, סוף) ברחו נחייב ויברח יעקב (שמואל א, יט-ה), ואופר לך עמי בא בחדרד וטנר דלחיד ונטי'. והוא אלוהי תולדות היהודים בא"י בתקופת המעשה החלמה, כרך א, עמ' 340.

10. פונק בספרו הנ"ל, כרך ב', עמ' 12 תרנ"ט וטר"ט את הנמרא בצורת שאין להחידת וזאת גם פירשו של קוריס, בספרו הנ"ל, עמ' 271.
11. מהדורת כהן ב-כ"א.
12. מן המפורסמות היא עמדתם השלילית של חכמי ארץ ישראל לנבאים המוכסטים.
13. הדבר ניכר ביותר בסיומו של הסיפור, על דבר החזרת הכסף לפני מותו.

קולקטיבית או אם הוטל המס על כל פרט ופרט בנפרד. המסקנות שתעלינה מן הבדיקה האמורה זו נקודת המוצא לעיון במקורות התלמדמים ומבצע לפירושם הנכח. וחינבלג, בעקבות מארקווארט (ראו הערת 2) כבר העיר אל נכון שהשלטונות הפרסיים בתקופת הנדרונה היו מטילים מיכסת מיסים ונבייתה על מוסדות הנהגה של הערים והיישובים ולא על אנשים בודדים * , כדרך שהרומיים היו נהגים במדינותיהם בתקופת הקיסרים * . דעה זו שנובייה במסגרת נערכה במסגרת ישובית-עירונית, ולא באופן אינדיבידואלי, מוצאת אישורה במידת-מה גם בהלמוד הנכלי. ביבמות, יו א נמסר על השיחה הבאה: "יתוב רב המנונא * קמיה דעולא, וקא הוי בשמעתיה, אמר: מה גברא ומה גברא (= לשון גוללות) אי לאו דהרענאי * מאתיה, איכסת, אמר ליה: כסף גלגלמא להיכא יהכאי אמר ליה: לטום נהרא, אמר ליה: אם כן מטום נהרא אתו? * (= ואין כל פנים בייחוסין). שיהו זו הנהגלה בסוף המאה השלישית או בהחלית המאה הרביעית.

מקור זה שסח לפי תומה מעיד על שני דברים ראשית, שאמוראי בכלי שלם מס גולגולת, שנית, שאת המס הנזכר היה רגיל לשלם במסגרת יישובית. כיצא זהו אנו מלדים מתוך דיון הלכי בדיון 'יעיכוכי' (= מניעת תחרות בין בעלי אומנויות בעיר אחת או ברחוב אחד). הנמרא בבא בתרא כא ב, מביאה בשולי ברייתא אחת בבידית, את דבריו של רב הונא בריה דרב יהושע, ואלו הם: 'ששיטא לי בר מתא אבר מתא אחוריתו פצי מעכב

4. להשקפה זו מסכים גם HAHN במאמרו spätrömische und sassanidische Besteuerung und die soziale Lage in der Provinz, כרך 10 (1909), עמ' 158. אלא שחכם זה טוען שאצל היהודים היה גוף מורכב משכבה אנשים של בני העיר שהיה ממתה על נביית המסים. הלה מביע על הנמרא במסגרתו, כה ב-כ"א, המעידים שם שצא שאין שום כל ראיה לדבריו.

5. על מציאות זו בראי ישראל, ראו אלה, חרביץ רי, (הש"צ), עמ' 145-155 (= מקורים בהולדות ישראל, כרך ב, עמ' 74-87).

6. המדובר הוא כשי הנמרא, ברב המנונא המלידו של רב יהודה ולא ברב המנונא שחי בזמן של רבי (ירושלמי, תענית, פ"ד, ס"ח, א) ולא בהלמידו של רב (בבא בתרא ק"ו, א), ראה הישג, הולדות הנבאים ואמוראים, עמ' 276. ובייחודי הנבאים ואמוראים לרבי יהודה ברבי קלונמוס, מהדורת הרב מיסות, ירושלים, תשכ"ג, עמ' סב.

7. יש לקרוא 'ידנור פניא', ראה בדקדוקי סופרים, יהודי נהר פניא, כחלק מכללי יהודי מישו, היו פטולים בייחוסיהם בעניניהם של אמוראי בכלי. המקורות הספורות לענין זה ציינתי בינתי, שנה כה (הש"צ), עמ' 31 בהערת 215, ועל יהודי נהר פניא ראה אצל Obermayer בספרו Die Landeskraft Babylonien עמ' 197 ואילך, ובייחוד בעמ' 201. אולם ראה רשי"י למטהדיון פות ב, ד"ה שכבי דהרענאי.

8. לא עלה בידי לכלר אם מקום מגוריו של רב המנונא היה בטום נהרא כמסד תקופה ממושכת אם לא. שכן אנו שומעים כאן שגולד בנור פניא נכשבה יט ב, מסופר שנקבר בחורחה דארני, בענין זה נחלכטו כבר הראשונים, ראה למשל, בייחודי הנבאים ואמוראים, כהנ"ל, עמ' ס"ב, ובהולדות המהדרי, אוקראיני, בספרו הנ"ל, עמ' 234, 318, ויהוה את חורחה דארני עם חידה, החשיג עליו הריש אסף בקריה מסר, ז' (תר"ץ-תרצ"א), עמ' 61.

לישאלת שחרורים של אסוראי בכל משלום מסיים ומסי

הכנסת) ¹⁹ מסייע מתא, הניג מלי דאצילתיה מתא (ובקדוקי סמרים: דאצילתו בני מתא). אבל (ובערוך, ערך פודכת, נוסי: אצלח) אנריסקי (= סקדי המלכות) ²⁰ סויע דשמוא היאי ²¹. דכרי של רב אשי נשמע כרונלטיביים. הם באים להסדיר נוהגים שהיו רוחים עד למי, שהם בסוף המחצית השנייה של המאה הרביעית או בתחילת המאה החמישית. דכרי של רב אשי יש בהם הסיבות ממה צדיים, אם כי ייאמר מראש שכל פירוש של הזכרים הנזכרים מטיל בספק, שכן המונחים הפרטיים הנזכרים עדיין מצפים לפירוש מוסמך ²². מכל מקום נזכר שבני העיר היו מצרימים לעתים על סקדי השלטונות בשענה שלסלתי איך רכוש ואין ביכולתו לשלם, אולם במקרה ששענתם זו נפלה על ארון קשבה, ונתקבלה על דעתם, הוכרח אותו האדם עצמו להשתתף במכסה הלילית שהוטלה על בני אותו הישוב ²³. הנה אמר: השחרור מצד השלטונות לא גרם במקביל לשחרור מצד בני העדה היהודית אם אלה, או נציגים מסעמם, גרמו ופעלו לטובת השחרור ²⁴. אולם אם השחרור בא באופן ישיר מצד סקדות המלוכה, ללא התערבות מצד בני הישוב, או השחרור הוא מחלט, מכאן מסקנה קרונות חשובה. העדה היהודית, או מטוב לומר: נציגיה יכלו להתערב לעתים אצל השלטונות לטובתו של אחי, או של אחים מבניה, כדי לשחרר ממסים, קיימא, אטא, האפשרות היהודית, שכן היו מתערבים, או מנסים להתערב לטובת החכמים, ולמצער לחכמים מבני העניים ²⁵. אולם כדי שאפשרות תיאורטית זו תתפרש למציאות היה צורך בכוונות מצד האוכלוסיה היהודית לשאת בתשלום חלקם של החכמים, שכן כבר ראינו למעלה שהשלטנות הפרטיים לא שחררו את החכמים ישירות מתשלום הכרוא. נכונות זו היכדק בסעף הבא.

ב. מאמציהם של אמוראי בכל להשחרור מן הכרוא

- ישנו בידינו עדידות קונקרטיית ועדידות עקיטת על מאבקם של חכמי ככל להשתחרר מן הכרוא. מאבקם זה היה כסול—כלפי חוץ, נגד השלטונות, וכלפי פנים נגד המתנגדים.
19. כך פירש הרש"ם, ויוצא בו בערוך, ערך אנריסקי, המאירי, בית הנחיתה, כבא במא, עמ' 292-293, וקרוי, בספרו הנ"ל, עמ' 272, ובמלונים התלמודיים.
 20. כך פירש הרש"ם, ובחוסמות, ד"ה אנריסקי, פירושו: "כותבי שטרות המלך...".
 21. בבא במא נת א.
 22. ראה סקסקוי של גיינער, בחוסמות הערוך השלם, ערך מרדכי.
 23. ראה בפירושו של הרש"ם, ד"ה הניג מלי, ובשיטה המקובצת לכבא במא, ד"ה הניג מלי דאצילתיה מתא.
 24. הריי ראינו למעלה בפנים דוגמא קונקרטית על טיפון של גובה יהודי, הוא אבה ד"ר יורא, עם הסקיד הנכרי.
 25. במשך עבודתי הנחתתי לא רק בעובדה שמצבם הכלכלי של חכמים אמידים, בניהם של בעלי בתים ובעלי נכסים, היה שונה לחלוטין ממצבם המקביל של בני עניים, אלא גם בעובדה שהחסוסים החברתי שחוו שונקציית ישיבה ממשלםם הכלכלי היה שונה.

ידי המלכות) ¹⁹. מכל מקום אין בכל הטיפון הזה כדי לסמל את העדות על דרכי הטלה המסים ונבייתם במחצית השנייה של המאה השלישית ²⁰. ביטוי הנזכר לא נאמר בפירוש באיזה מס מדובר, אם בססא (= מס על השימוש בקרקע שהיתה רכוש של המלך) אם במנחא דמלכא (= מס על המבואה ועל הטירות) ²¹ ואם בכרוא. אולם מתוך העיון ב"פרוצדורה" המתוארת, קיזב לומר, שהמדובר הוא לשים שומת רכוש. משום כך מתרה אבה ד"ר יורא בהכמים וביהודים אחרים שיתחבאו (אולי הכוונה ליציאה ומניח מן העיר, ראה להלן בסמור) בזמן שהותו של הסקדי, הפוקד מטעם המלכות, בעיר, ובתהלוכתו העיר באופן חלקי (יכולי עלמא) היא כמותן לשון של גומא) מן האוכלוסין שואל הנביא היהודי את סקדי המלכות: "ממי אנבד" את המכסה שנתך מטיל על ישוב זה.

ואנכי דרכנו לחדנו שוב שהופרכים היו נוהגים להטיל מכסה כללית על הישובים השונים בהתאם למספר משוער של האוכלוסין. הבריחה מן הישוב בעת בקודד של הסקדי המלכותי באה כמובן כדי לצמצם את מספר האוכלוסין הנראה לעין, ועל כך אנו שומעים במפורש במקום אחר בבלי. בעירובין, על המשנה פרק ג, משנה ה, ששונה: "מתנה אדם על ערובי ואומר אם באו גויים מן המזרח ערובי למערב (= כדי לצאת מן העיר החום אלטיים אמה), מן המערב ערובי למזרח, אם באו מכאן ומכאן (!) למקום שארצה אלה, לא באו לא מכאן ולא מכאן הריני כבני עירי (= ויש לו אלטיים אמה לכל ביתו) ²²... אומרת הנמרא: "כי אתא רבי יצחק הני איפכא כולי מתני... נכריים אנכריים לא קשיא הא כפרהתבנא ²³ הא במרי דמתא... (עירובין לו ב). ונתפרש על ידי רש"י, ד"ה פרנהבנא: "גבאי המס וכוור מתם".

- אלא שעדיין נשאלת השאלה—כלום לא היו צריכים החושבים שלא עליה בידם לכת, לשלם עבור אלה שעלה בידם להימלט? ואכן, לפי שיקול הדעת נוטה אני לחשוב שכן היה, ויש גם טיעון לדעה זו מדבריו של רב אשי, שאמר, כי: "סדרתה (= אדם מחוסר בתור גובה מסים) רב הונא בר חייא—בכורות לא, א, דנהי על מקרה זה בהרבה ציון, שנה כח (השכ"ג), עמ' 16.
14. בתקופה זו מן הראוי הוא להזכיר על מקרהו של אסורא בבלי חשוב ששימש אצל המלכה בתור גובה מסים רב הונא בר חייא—בכורות לא, א, דנהי על מקרה זה בהרבה ציון, שנה כח (השכ"ג), עמ' 16.
 15. לא עליה ברי לברי באיזה ישוב פעל אבה ד"ר יורא, כמובן שלמיטת זה יש חשיבות. היינו למדים אולי כיצד היו נוהגים השלטונות בישוב שרובו יהודי ומיעוטו כבני רוחים.
 16. בהבחנה סוגי המסים הנזכרים אני הולך בעקבותיו של האן במחקרו הנזכר עמ' 154-157. וכן אצל ויינגרט הנוכר בעתה 1. ועל המקורות בתלמוד הבבלי על סוגי המסים השונים, ראה אצל קרויס בספרו הנ"ל, עמ' 270.
 17. על הגירסה הנכונה במשנה ראה המאירי, בית הבחירה, עירובין עמ' קמ.
 18. על הסקדי של חסרתבנא, או מוסב, פרנהבנא, ראה מה שכתב י. גושמן, ציון, שנת ה' (תשי"ג), עמ' 4, ושם, בתעודה 5.

28) בתחילת המאה הרביעית בזמן שלטונו של שפור השני שמלך בשנים 309-379 שכן מסופו של רבא שפעל במחצית הראשונה של המאה הרביעית, אנו שומעים על החמרה ניכרת ומכבירה במסלח מסיים ונבייהם מן היהודים בכלל ומן החכמים בפרט.³⁰

החליץ התקפות מבצעתם של השלטונות הפרסיים, בכל הנוגע לגבייה הכרזת גם מן החכמים, משחקו בכרכי הכתובים של רבא שאמר: "שירי ליה לצורבא מרבנן למימר לא תיציבא אכרנא דרתיב מנדיז בלז חלדן לא שליט למרבא עליהם (צורא ג' כד), ואמר רב יהודה מנדה זו מנה המלך כלל זו כפף גולגולתא החלל זו ארנוגא ואמר רבא שירי ליה לצורבא מרבנן למימר עברא דנורא אנא (ו) ולא תיציבא אכרנא... (נדרים ספ"ב, ב.)"³¹

שני 'ההיתורים' שהחיר רבא לתלמידיו יש לכל אחד מהם לחוד השיבות מרובה מלבד ששניהם כאחד מצידים שהתורמים לא שחרר את החכמים וישיבות מן הכרנא, בהיותם הראשון הכונה היא כפי הנראה, כלפי פנים, חכמי הישיבה יכולים לטעון כלפי אחרים שכבר לפנים היו כל עובדי בית המקדש (כלל כהנא ולוא המוריא הרציא נהניא ותלתי בית אלוהא דנהי'— צורא ג' כד) פטורים מחשלות מסיים שונים מצד המלכות ומאחר שאחר חזרוב הכינה השני עבר פריבילגיות שנות שהיה נחלת הכהנים לפנים ליהודים של חכמי התורה, הרי לדעתו של רבא חזו לא רק דעתו, פטורים עשוי חכמי התורה מן המסיים כשם שהכהנים היו פטורים מהם.³² במקרה השני הכונה היא כפי הנראה, שפותר לחכמי הישיבה לטעון כלפי חוץ למען שחרור מן הכרנא, ואין הכונה שחלמיד חכם יכול לטעון שהוא עובד אש במש, שכן מה תועלת יש במסעך הזה? סוף סוף הפריסים עוד ידעו להבחין בין דת שלולם לבין חכם יהודי. אלא כוונתו של רבא היא כפי הנראה שחבריהם של

30. במקום אחד מרוברי אגיד ד' בעניין זה בהרחבה, כאן אטומק בדוגמא אחת בלבד: 'וחתא אשי בו בתיס התא תעובתיס המתורתי פני מהם היה לאלל ומצאחז רשות רבתה ונרחה ונר (דברים לא י'). ... אמר רב כל שאינו בהמתר פנים אינו מהם וכל שאינו בהיה לאלל אינו מהם אמר ליה רבנן לרבא מר לא בומתר פנים איתיא לא בהיה לאלל איתיא (= יען כי עמי בקשרים ודוקים עם ביה המלכות), אל' מי רצייתו כמה שידענא בצינא כי שפיר מלכא אפילו ופי רתב בת רבנן עינייהו, אחזי שודר דכי שפיר מלכא ונחכח...'.³³— תגינת ג' א-ב

31. דבריו של רב יהודה נאמר אולי כבר במקומות הראשון לא כדברי פירשנות לשם פרשנות על הכתוב בספר צורא, אלא בקרקע לדין אקסחאל שונתחל בסוף המחצית השנייה של המאה השלישית בדבר שחרורם של תלמידי חכמים מן המסיים כדרך ששמענו למעלה בפנים במקורות מספוריים, ובאחת התיקה שבה נאמר החכמים במקומות משתמשים בהם אמוראי בכל במצותיה והאשונה של המאה הרביעית, וזאת עוד לחלל בפנים.

32. חושפה הבהרתיהוית זו היא אחת מן החיות היסודיות בהיבדוי ואין אני יכול במסגרת זו להרחיב אותה במלואה, ואטומק רק בדוגמא אחת בנדרים ס"ב, א. בתקופו ישיר לדרביו של רבא שהכאנו בפנים אמר רבא: "שירי ליה לצורבא מרבנן למימר צורבא מרבנן שירי לי תנאיא (= דני) ברישא דתיב ונביהו בן הדיעוד הוכרתי המלתי ונבי דוד כהנים הוי (שמואל א. ת. יח), מה כהן גדול נוסל בראש אף תלמיד חכם נוסל בראש...". כמוכן שניסוק זה הוא פורמאלי. תינסוק התיקרי הוא שחלמיד חכם אסור שיספיד מומנו כי יש בכך משום ביטול תורת.

בקרוב העדה היהודית שלא היו נכונים לשאת בהשילוח חלקם של החכמים, עדות אלה מצידות על נסיונות חזורים תשנים של אמוראי בכל בדרות שונים להשתחרר מעולו של מס דת על התעצמותם של אמוראי בכל עם השלטונות האדמיניסטרטיביים הפרסיים בדבר שחרורם מן הכרנא אנו שומעים בסיפור ארוך ביומא, ע"ו א. יספור זה להשמש על קרי הצנור ואינו נמצא בדפוסים שלום אמ כי נרמס בעירייעקב ולאחריהה כהנרות התלמה ואין צורך לומר שהוא נמצא בכ"י כפי שצויין בדקדוקי סופרים ליומא, ואף על פי כן הוא נעלם מעיניהם של החוקרים שדנו וטסקו את דינם בשאלה זו, מפני חשיבותו של הסיפור להבהרת הענין אביא אותו במלואו.³⁴ "אמר להם כתבו לישראל בכרנא כתבו ליה כתבו לי רבנן בכרנא ואוקמית בדרכתי". אמר להם כתבו לישראל בכרנא כתבו ליה כתבו לי רבנן בכרנא כתבו ליה, בעדנא דכפי למחתם ליה עמד גבריאל מאחרי המנעד, אמר: שוא לכם משיכמי קום מאחרי שבת אוכלי לחם העצבים כן יתן לירידו שוא (תהלים קמ"ב) מאי כן יתן לירידו שגא? אמר ר' יצחק אלו נשוהיתו של היה שמנדדות שניה מעיניהם בעולם הזה חוכות לחיי עולם הבא?³⁵ לא אשנחו בית, הוד אמר: רכתו של עולם אם יהיו כל חכמי אומות העולם ככה מאזנים הדניאל איש המודות ככה שנייה לא נמצא דניאל מבריש את כולם? אמר הקודש ברוך הוא מי הוא זה שמלמד זכות על בניו אמרו ליה גבריאל, אמר להו: ניעול, עיילת... כי אתא אשכחתי דהוה נקיס פתקא בדריה דדרכיאל, בעא למירמא מיניה, בלשה, איכא דאמרי מכתב היה כתיב מחתם לא היה חתים ואיכא דאמרי מחתם נמי חתמה ואידי דבלעה אימחק לה מינה, היינו דאיכא במלכותא דפרסאי איכא דיהיב כרנא ואיכא דלא תיב".

מתוך האור דרמאסי זה אנו שומעים הדים כרוזים ממאבקם החריף של אמוראי בכל נגד השלטונות הפרסיים להשתחרר מן הכרנא, לא נחקרה דעתו של בעל האגדה עד שתעביר מאבק זה להוכרעה בפני בית דין של מעלה, שם מתייצב דרכיאל, שר המיסים ונבריא, סניגורם של ישראל, ומתעצמים הולכע הדבר שישאל החכמים משלמים כרנא בניגוד לאחרים, הם הפרסים וכתניהם שהיו פטורים ממש גולגולת, אין כרדי לקבוע זמנו של אותו אמוראי שדרש יספור נאה זה, אולם קרוב לומר שזה היה אחר זמנו של ר' יצחק (ראה הערה

26. אני מביא את הנוסח על פי עירייעקב בהיקונים קלים על פי וקדוקי סופרים ליומא, ע"ו 262-259

27. במקור היה כתוב 'והיקרי' ובהוריאציה 'בהוריאקרי', ראה אוצר הנאוונים, יוסא, הפירושים, ע"י 58 סימן קצ"ה, וראה בערוז ריש אבו נפס, בעטרת צ"י לנרן, ע"י 38 כפי שהחיר לוי, תיבה זו לא הובנה כראוי ובמקומה הבאו את סידרשו, בעל הנרות התלמד בוס 'בסדקיהי' תורשה 'במקומי'.
28. ר' יצחק חי תפעל במאה השלישית, ראה הייסאן, כתג"ל, ע"י 58.
29. יש גורסים: 'דרכיאל', ראה אוצר הנאוונים כתג"ל, בהערה 27, והוא כפי הנראה, חלוקה יוצל בין חלית לריש.

אמר ליה רב פפי... קם בר חמא נשקיה אמרעיה קבליה לברניה (= של רב פפי) וכלי שניה.

סיפור זה, שסח לפי תמונ, מעיד כמאז עדים שאמוראי בכל כמאז הרכיזית היו משלמים מס כרנג. לאחר כל הדברים שנאמר עד כה, נשאלה השאלה על אילו ראיות מדומות והטמנו החוקרים הנוכחים שקבעו כי חכמי התורה בכלל היו משחרורים מן הכרנג ומסותר ומסומם שנגז שבה מבחנה מיוחדת בכך, שלא הוכיח כראוי בין הפסים השונים. הוא פסק על דרך הכללה שאמוראי בכל היו פטורים מכל המסים. האמת היא שהיו סוגי ליטורגיות שהלמדתי חכמים היו פטורים מהם למשל, ארנוגא, כמובן עבודה המליך, כנוח ללאלי גפיי (= בגיית שערי העיר החזקתם כמצב תקיף). בהנאמם מסוימים נשמחורח חלמידי חכמים משהודרת תעלות המים (על שחרורים אלה ראה כבא בהרא ת א). אולם לא מצאתי אף מקור אחד אוטנטי בהלמד שסמנו ניתן להסיק שאמוראי בכל נשמחורח מן הכרנג. עד כאן לגבי שונק. אצל קריס עניין השחרור הוא כולו אקסומת. הוא אמר, כך השאיר, כך: "חלמידי חכמים בלאו הכי פטורים היו מלשלום (כבא בהרא ת א). אבל בהנחיה משורתי אש אנו, הושג הפסור שלהם ביומ קלות(ת). מכאן נבין את מעשהו של רבה בר נחמני, שהעלילו עליו שהוא מבטל מכרנג שונים עשר אלה מישוראל שחי פעמים בשנה בירחי חלה...".

נעיינ נא בקצור נמרן במקור האחרון שהוזכר על ידי קריס. הנמרא כבא מציעא פו, א, מספרת כך: "אמר רב כהנא אישתעי לי רב חמא בר ברתיה דחמא רבה בר נחמני אנב שמרא נח נפשיה, אכלו ביה כרנגא בי מלכא אמר: איכא חד גברא ביהחיא דקא מבטל תריסר אלפי גברי מישוראל ירחא בקייטא וירחא בסיחא מכרנג דמלכא...".

ראשית כל יש להעיר שישור זה הוא מאד פורבולמאטי ומעורפל (ואני מקוה לדון בו בנוסד). שנית, לא ברור כלל וכלל אם מדובר כאן בירחי דכלה כדבריו המסקניים של קריס. רשיי, למשל, מפרש שם, דיה דקא מבטל: "שנכניזו אלקי בניסן וכתשרי לשמור דרשות של פסח ושל חג...". הנה אומר, שלדעתו של רשיי לא מדובר כאן על ירחי דכלה שנתקיימו כידע (ביחוד מתקומת הגאונים) כאדר וכולל י"ג. אולם אף אם נניח לרוב שהמדובר הוא בירחי דכלה הרי גם במקרה זה אין כל טעם לעלילה האמורה. שכן דעתו של קריס היא כי: "את הרבנים או על כל פנים את הצדכא דרבנן, היו פטורים מהשלום המכס כשם ששחרור אותם מן הכרנגא...". ולדעתו הכלה היא המנישה של חכמי החורה הנרחעים שהיו מסיקים "כללים" וקובעים את "הכלל העולה מן הדברי וכן כרנגא

36. בסמור הגיל, עמ' 271.

37. שיטתו של רשיי בעניין ירחי דכלה צריכה עיין בסמור, שכן אין עקבות במידויי במקומות

שונים כבכל על עניין זה. ואל המקורות לירחי דכלה מתקומת הגאונים ראה אגרת רשיי, שמדחה

לירי, נסחתיים עמ' XXVIII.

101. ונתחמא נת, ג.

38. בסמור הגיל, עמ' 272.

חלמידי חכמים להישעך מן הכרנג יכולה לזממך על וסחרתם של עמיתים המסיכים ואין בהשחאה זו פסום לאו של אבק עבודה וזה פפי שפירשו הראשונים יי.

ברם היה פירושם של דברי רבא אשר יהיה העובדה שנתנה ויכה חרקי בתוך העדה היהודית כדבר שחרורם של החכמים מן הכרנג עולה מן הנמרא בהחליות שאינה צריכה לפירוש. וה לשון הנמרא: "ר' נחמן בר רב חסדא רבא כרנג ארבו אמר ליה רב נחמן בר יצחק עברת אורחיתא ואדנביאי. אורחיתא דכתיב: אף חובב עמים כל קדושיי בידך הם תבו לרלול ישא מדברותיה (דברים לג, ג) אמר משה לפני הקב"ה: רבנו של עולם אשילו בשפה שאנה מתב עמים כל קדושיי יהיו בידך, הם תבו לרלול: בני רב יוסף אל תלמיד חכמים שפכהתם רגליהם מעיר לעיר ומסדינה לפדינה ללמד תורה. ישא מדברותיה, לישא וליתן בדברותיה של מקום ארנביאי, דכתיב: גם כי יתנו בגרים עתה אקבצם וחלו פעם משא מלך ושרים (הושע, ת י) ואמר עולא פסקו זה בלשון ארמי גאמר: אי תנו (= ילמדו) עתה אקבצם ואם מעט מהם חלו (= יהיו בשלום) משא מלך ושרים אדכותי, דכתיב: מנדה בל חלו לא שלים למרמא עליהם (עזרא ג, ב). ואמר רב יהודה מנדה זו מנת המלך בל זו כסף בגלגלוא חלו זו ארנוגא (כבא בתרא ת א)."

השיחה כך שני החכמים הנוכחים נטעהלה במחצית הראשונה של המאה הרביעית רב נחמן בר חסדא היה פרנס בדוקותי". בהלוקה המקידד האמור נחתיב לנבות מס בגלגלה לפי מכסה שהשלמה על כלל בני העיר. העובדה שחכם כן חכם זה יי לא שחרר את החכמים מן הכרנג מעודה על שני דברים ראשיים— על הלחץ של השלטנות לגבייה מס זה בלא לשחרר ישרות את חלמידי החכמים ממנו. שנית— על חוסר נכונותם של חושבי ההחייים של עיר זו לשאת בהוצאות יתר שהיו נגרמות להם בעקבות שחרורם של חלמידי חכמים מתשלום חלקם כסם זה סיעתו כד המשקל של רב נחמן בר יצחק נבר רב נחמן בר רב חסדא לא היה כבחו לשנות את פני המציאות החכמים היו משלמים כרנג. ולא רק בעיר אחת הדברים אמורים, מצויות בדיני עדידות, ומתן ככר הכאנו לפעלה שכן הייתה המציאות גם במקומות אחרים בכלל. תבא לכך עוד עדות מפורשת אחת מן הנמרא בסנהדרין כ, א—ב. וה לשונה: "...כי דבר חמא קטל נפשא אמר ליה ריש גלותא לר אבא בר יעקב פוק עיין בה אי רחאי קטל ליכהיהו לעיניה אתו חרי סודר...".

33. ראה שיטה מקובבת, למקום דיה ארנוגא, אלא שלא נזכר לקבל פירושים למנח "עבדא דנורא".

34. יש גורסים: "ידוקה" או "ירוקרה". ראה על ישוב זה אצל אורבסאיר, בסמור הגיל, עמ' 197.

35. גם במקרה אחר ערער רב נחמן בר יצחק על מעשהו של רב נחמן בר רב חסדא, ראה תענית כא, ב. ושב מסופר שרב נחמן בר רב חסדא שלח לו לרב נחמן בר יצחק הזמנה לבוא אצלו בלשון זה: "יבא מנה בן פריס (שכן אביו לא היה חכם) אצל מנה בן מנה ואל יבא מנה בן מנה אצל מנה בן פריס".

אמר רבה (וצ"ל רבא, ראה בדקדוקי סוסרים) הני תלת מילי אישתעי לי עוקבן בר נחמיה ריש גלותא משמיה דשמאל, דינא דמלכותא דינא וארישן דפרסאי מי שנין, הני תוררי דבין ארשא לסטא וביניהן זביני. הני מילי לסטא אבא כלנא לא. מאי שמא? כנא אקרא דגברי מנה. רב הונא בריה דרב יהושע אמר אטילו שערי דכרא משתעבדי לכנא... אמר רב אשי אמר לי הונא בר נתן⁴³ שאילתניהו לטפרי דרבא דאמר לי הלכתא כרב הונא בריה דרב יהושע ולא היא. תמם לאוקמי מילתיהו הוא דאמר⁴⁴. הוה אומר שבמיני של רבא הוה כבית דינא רגילים "לקיים מעשרתם שכתבו (= פקדי המלכות) על מלכות קרקעות שנמכרו לכנא"⁴⁵. בימי של רבא ובימי של רב הונא בריה דרב יהושע שפעל אחרי רבא, באמצע המאה הרביעית, נמצאו אנשים שלא היה יכולתם לשלם את הכנא ומסלוליהם או נכסיהם נשתעבדו לאלה ששילמו במקומם את המס⁴⁶.

על יסוד כל הדברים האמורים נודחת השיטה הרווחת הנוכחת שמטענת כי אסורים בכל נשחררו מן המסים כולל מס הנולגלות. מטעה נעבור ונברק אחר החוקרים הנוכחים שמטענתם שהמסים לא היו משלמים מס.

ג. לשאלת השחרור מה שגם מס

הראיה העיקרית של ש. קרויס, שעליה הוא מסתמך ושליטה הוא קובע שאמוראי בכל לא היו משלמים מס על סחרותיהם שסחר בהן, היא הגמרא (בבא בתרא קס"ג א) הנאה: "...הוה בזבנא (= מוכס) = דאחא לקמיה דאבי אמר ליה יתיב לי מר חתימות ידיה דכי אתו רבנן מחו ל מעברנא בלא מכסא". מכאן הסיק קרויס את המסקנה כי: "כנראה נאמן היה אביי שהיה ראש ישיבה, משעם הממשלה להוציא בהתמנן מי הוא צורבא מרבנן"⁴⁷.

ניכר מלשוננו של קרויס שגם הוא חשש להסיק מסקנה מהחוקת לכה על דבר שחרורם של תלמידי חכמים מן המס במקור בודד זה. ואף זאת, דומה שבמקרה שלפנינו

43. הלה היה כפי הנראה, ראש גולה, והיה כפי כסדרי המסים, ראה מה שכתבתי עליו בעיני, שנה כח (תשכ"ג), עמ' 7.

44. כך פירש הרשב"ם, בבא בתרא נ"ג א, דה: ולא היא תמם.

45. על גורמי ההחמרה אני דן במקום אחר בהיכרותי. הלחץ שהתפעל מצד השלטונות לגביית הכנא משתקף גם בחלוקה למשל: "דאמרי גהרדיי לכלנא ולמוזי ולקמורה מונבניו (הכותה לקרקע) בלא אכרואת (שלושים יום קודם למכירה)", — הכותה פ"ג א, וש"ג. וראה עוד במא מציעא ק"ח ב: "לכנא ולמוזי ולקמורה ליה בה משום דינא דבר מצדא".

46. בדקדוקי סוסרים גורס: "בזבנא". ובפירוש נוסף פירקו במקום הרש"ם, שנרשם בדקדוקי סוסרים לכנא בתרא, עמ' 46 גורס: "בזבנא". תל פירושיה של חיבה זו: ראה בערך השלים, ערך בזבנא. וכנראה כי בהתנסות השירך האצל קרויס, כת"ל, עמ' 149. ואצל גיימן כת"ל, עמ' 181. וראו *Journal Asiatique*, Tegydi, 188. ואצל גיימן כת"ל, עמ' 188.

47. בספרו תג"ל, עמ' 272.

באלה⁴⁸. אם כך ואם כך ספק רב אם הטיעור הנוכח על אדות רבה הוא ככלל רלוונטי לענין הנידון. במקרהו של רבה מדובר על הלשנה אצל השלטונות על המוני גברים מישראל שהולכים במשך חודשים בשנה כטילים מכל מלאכה ונורמים על ידי כך נזק לאוצר המלכות. ההלשנה הייתה מכוונת בראש וראשונה נגד רבה ולא נגד חכמי הישיבה. לא מדובר בטיעור שלפנינו על "הרבנו" ככלל, הלא הם חכמי הישיבה הקבועים, דבר שהוכח כבר על ידי כבר⁴⁹. ועליהם אנו שואלים אם היו פטורים ממסים אם לאו. סוף דבר, פונק, קרויס התאחרים שהולכים לשיטתם, שגו בכך שלא הכחינו בין "הלקוד" כנה דבריו של רב יהודה שהבאנו למעלה מנודים ס"ב ב, ובבא בתרא ת א, לבין המציאות כפי שנתנה בפועל. והרי זהו אחד התפקידים הראשונים של כל מחקר היסטורי ראוי לשמו. כבר צוין למעלה שאין "ההלכה", שהיא במקרה הנידון משאלת לבם של החכמים, חושפת את סדרי גביית המסים במציאות⁵⁰.

תשולם המסים, ובתוכם הכנא, חלה גם על החכמים כבכל ביתר דיוק: החל מן המתחיה השנייה של המאה השלישית וכמרוצת המאה הרביעית ישנו עדריות בתלמוד הבבלי שתלמידי חכמים לא היו פטורים מן המסים, ואין כל יסוד סביר להניח שמציאות זו נשתנתה במאה החמישית⁵¹. אולם יתכן מאוד שלא בכל הדורות היה הלחץ על היהודים ככלל, ועל החכמים במסגרת מוסבל באופן שווה בשעת גביית המסים. כבר נאמר למעלה שמתוך כמה עדריות של הבבלי מתקבל הרושם שבימי של רבא חלה החמרה בגביית המסים, ואין צורך לומר שהחמרה זו פגעה גם בחכמים, ונביא כמסור עדות על מעשה בית דין של רבא ברין כנא בזיקה לכלל האוכלוסיה היהודית. והו לשון הגמרא (בבא בתרא נ"ג א):

39. על המושג "כלה" דן קרויס בשלושה מאמרים. בהשלה כדן מן (תש"ז), עמ' 65-71; בספר יובל לפתגוסקי, תרפ"ט, עמ' 142-143; ובספר יובל לאששטיין, תרנ"ב, שנה י' (תש"ט), עמ' 132-123.

40. בספר *Tradition und Babylonionens Palästina in den Schulen*, עמ' 608 ואילך.

41. לא רק דבריו של רב יהודה אלא כל הקטע כולו בבא בתרא ת א, הוא משאלת לבם של החכמים שכמובן מסתמכת על המסקנים, וכאן מן הראוי להצביע על כך שדבריו של רב יוסף ושוב מן המתחיה הראשונה של המאה הרביעית. שהובאו בגמרא תג"ל, נמסרים במקור ארצשראלי בצורה הרבה יותר מוטעמת. דרשה הובאה בלשון זה ברבנים רבה (מדרות) לרבנן, עמ' 130): "הם חכו לדגלדי וגר (דברים לג, ג). אלז ת"ח שפכתין רגליהם מציר לציר ומסדינה למדינה ללמוד תורה וסורקין מעצמן שעבור של מלכות". תפלים האחרונות אינן כבבלי תג"ל, דבריו אלה של רב יוסף, שמובחרים לנו את המסרונת הנווד מימי הביניים באירופה, וכן דבריהם של יתר החכמים בגמרא תג"ל, היו מוטעים אל בעלי בתים. מום נודש בדרישה אלה לשלם את חלקם של תלמידי חכמים כדי שאיה יוכלו להתמסר או ורק לתלמוד חודת.

42. ואפשר שדבריו של רב אשי על "סודרה" שהבאנו למעלה כפנים, נאמרו בתחילה המאה התמישית. אולם אמת היא שבמסורת המסים במסר חל שינוי מכריע, להחמרת, במאה התמישית. ראה, נלדקת, טאבארי, עמ' 244.

מדובר הוא במלכס הקדי שבא מיומנתו העצמית אל אבי כפי שכבר פירש הרשב"ם במקומו של אבי, הוא סומכדיהא, היחה אוכלוסיה קהדית גדולה ואין זה כלל מן הנמנע שבאותם הימים נמצא בעיר זו גם מלכס יהודי.⁴⁸ אולם ישנה בדינו ערות אחרת, שצויינה גם על ידי קרית, על אודות אמורא בבלי נודע שתוכניו ברבים: "ירשא דידא דאי שרי (= למפור מראש ובהקפה בשעת הול ולקבל את התמורה בשעת היוקר ואין בכך משום נטלת ריבית), מאי טעמא? נהא ליה (= ללקוחותיו) דלקו ברשותי דכל היכא דקא אולי שבקי ליה מכסא תקטי ליה שוקא (בבא קמא סה, א)⁴⁹."

מכאן משמע, לכאורה, שהיתה לחלמידי ההכמים בכבל פריבילגיה מקיפה, אף מחוץ למקומות מוגוריהם (ידכל היכא דקא אולי) לפיה היו פטורים מלשלם מכס. אלא שעלינו לזכור שרב תמא היה ראש ישיבה בסומכדיהא (כשנים 356-376 אגרת רש"ג, מהדורת לייז, עמ' 89), והנה ביררתי בחיבורי הראשי הישיבה וכן לכמה פריבילגיות שלא היו נחלתם של כלל אמוראי בכל, לכן מהעוררת השאלה—אם לא היתה הזכות הנוכרת רק זכותם של ראשי הישיבה⁵⁰. אין בידי, לפי שעה, להשיב על שאלה זו. לכן נדמה לי שיש להסתייג במידת-מה ממסקנה פסקנית בדבר שחרורם של אמוראי בכל מהשולם מכס. מכל מקום, במידה שאפשר לדבר על שחרור כזה הרי הוא בא ישירות מצד השלטונות הפרסיים⁵¹, ושאלת ההכרה של המלכות בחלמי התורה, כשכבה בעלת מיוחדת, היא עדיין פרישה סתומה שלא נחקרה כלל וכלל. עד ששאלה זו לא תחלכו מכל צדדית אין גם לפסוק בשאלה המצומצמת של שחרורם של אמוראי בכל מן המכס.

48. מן הראוי להעיר שיש בידנו ערות מן השנים האחרונות של המאה השלישית לסומכדיהא, שהשלטונות לא היו מעסיקים יהודים בתפקיד גבילי. בתענית, כ, א: "זוגם אני נחתי אחכ נבזים, ושלימים נגי (מלאכי ב, ט). אמר רב יהודה לברכה דלא מוקמי מינו לא ריש נהרא ולא גזיר פסי". דברים אלה נאמרו מתוך עמידת ריוגנציה. ראה קרית, עמ' 146.

49. על נקיטת השוק אין דן במקום אחר בחיבורי.

50. ראה, שם, הכרזתו של רב סמא. שאף הוא היה ראש ישיבה. הוא איננו מסתמך על פריבילגיה בכלל.

51. אין לדבר במקרה זה על הערמת המקור, שכן על המשנה נבדדים מנ, מ"ד, שמתיחה לתעריס על המוכסין (ראה עכשיו על משנה זו מחקרים המאליף של ש. ליבמן וי. קוטשר, בלשונו, כרך כו (תשכ"ג), חוברת א, עמ' 34 ואילך). שואל שמואל: "דינא דמלכותא דינא?"—נבדדים כה, א וש"ג. ואילו על חשלוס פסים אנו מוצאים שרב תמא הוציא לעוקבא לתעריס על סקרי המלכות ולשלם בערמה רק מתציה הסכום שנודלש ממנו, ראה ירושלמי, סוטה סה, כ, ב. ואין אני יודע מה בין מכס לכין פסים אם "דינא דמלכותא דינא"? אפשר להבחין הכנה האורטית מסוימת—נגיבה המכס היא פגיעה ישירה במלכות ואילו אי חשלוס פס גולגולת היא בעיקרה פגיעה כבעלי בתים. אלא לא התיאורית קבעה כאן כי אם מציאות היסטורית שמוארה למעלה בפנים.